

מילים אחדות על 'תפתה ערוך'

מאז הכתבה של השירה הדרמטית הגדולה 'תפתה ערוך' בשלהי המאה הי"ז בידי משה זכות (רמ"ז) רבה של מנטובה, הועתקה היצירה לפחות עשר פעמים, יצאה לאור בשתי מהדורות דפוס ותורגמה לאיטלקית וליידיש. המהדורות אלו מן השוק והיצירה שהיתה מפורסמת ביותר כמעט שנשכחה מלב בימינו. המהדורה הנוכחית איננה "מדעית" למהדרין. אבל הנוסח שלה הוא זה של מהדורת ונציה משנת 1715, נוסח, שעל פי היכרותי עם כתבי היד נראה שאינו סוטה באופן נראה לעין מן המהימנים שבהם. אין ספק שהמהדיר הראשון בדק ושקל כל מילה שהביא לדפוס והוא ראוי שנלך בעקבותיו לפחות לעת עתה. הוצאתה של מהדורה מדעית דורשת נכונות, זמן ועבודה רבה, ומוטב שלא נתמהמה עד שיבשילו כל התנאים, אם אכן יבשילו.

במבוא לתרגומו העברי של 'הקומדיה האלוהית' מצטט עמנואל אולסבנגר מדברי ההסבר של דנטה אליגיירי על יצירתו: "ההבדל בין טרגדיה וקומדיה הוא בזה שהטרגדיה תחילתה נעלה ושקטה וסופה איום ונורא ... אולם הקומדיה תחילתה מרה וסופה טוב ... וכן ברור מדוע ספרי נקרא קומדיה ... תחילתו איומה ונוראה כי היא התופת וסופה טוב ומבורך כי הוא גן העדן". (עמ' יג). גם "תפתה ערוך" תחילתו בתופת וסופו גן עדן. אמנם רוב פרקיו מוקדשים לתופת בלבד ולזה רומז גם שמו, הלוקח מספר ישעיה ל לג: "כִּי עָרוֹךְ מֵאֶתְמוֹל תִּפְתָּהּ" (רוב הפרשנים המסורתיים הסבירו 'תפתה' כגיהינום). אבל בסופו של החיבור בא קטע לא גדול שענינו גן העדן. זהו סוף טוב. בקומדיה של דנטה מצוי בין התופת לגן העדן טור הטוהר – הפורגטוריו – כור המצרף, המכשיר את הנפשות שהובאו בו לעליה אל גן העדן. בדראמה של משה זכות התופת כולה איננה אלא כור

הייסורים שבו נצרפת נפש החוטא ומזדככת. תהליך הצריפה המתרחש ב'תפתה ערוך' הוא עמוד השדרה של היצירה ובו נדון, בקיצור, במבוא זה. לכאורה מצבו של הגיבור (או האנטי גיבור) של היצירה, החוטא עלום השם, מידרדר והולך. בימי חייו היה עשיר ותקיף, מושל בחיי אנשים ונהנה מכל טוב העולם והנה הגיע לשפל המדרגה – הורד לעמקי התופת ונמסר בידי המשחיתים לעינויי גוף ונפש. לאמיתו של דבר מצבו משתפר והולך: סיפורו מתחיל בהיותו במדרגה הנמוכה ביותר שיכול אדם להגיע אליה, לדעת רמ"ז, והיא התעלמות מן האמת והתכחשות למציאות. כל כך חמור ניתוקו מדברים-כהוויתם שהחוטא שכבר נפטר מן העולם ונקבר, מדמה בלבו שהוא חי ושוכב במיטתו. למצב הביזארי שבו המת מצוי בהכרה כמו גם לערפול שחל במוחו גורמת השבת הנפש לתוך גוף האדם מיד לאחר שמת ונקבר, כדי שיוכל לעמוד לדין כמהות שלמה, גוף ונפש. כך על פי המדרש שעליו מבוססת היצירה כולה והמופיע לפיכך בראשה, כפתיח. אך המדרש מראה רק צד אחד של המקורות המזינים, ובשפע, את יצירתו של רמ"ז. המבוכה והתסכול שנובעים מתחושה של חוסר אפשרות לחדור אל מתחת לצעיף משלה-חושים האופף את התופעות הנגלות לפנינו ולראות דברים כמות שהם באמת אופייניים לתפיסת העולם שהשתררה באירופה מאמצע המאה ה"טז והמסמנת, בין שאר סימנים את סיום תקופת הרינסאנס שראתה את העולם כספר גלוי ופתוח למעיין השקדן. הרפורמציה ומלחמות הדת, הגנתה של הכנסייה שייצגה על ההבנה הישנה של היקום כנגד תפיסות חדשות ובראשן אלו של קופרניקוס וגליליי, הגנה שהתבטאה בריאקציה קתולית במדע ובהשכלה (ובתוך זה גם שריפת ספרים עבריים ובמרכזם התלמוד ובידוד גובר של יהודים) כל אלה ועוד הרבו את המבוכה והייאוש. תרבות הרינסאנס שהצטיינה במבע בהיר פנתה מקום לבארוק עם מבעו המפותל והמכסה דבר בדבר. רמ"ז, חניך השירה הספרדית מנעוריו, הכיר את יצירתם של גדולי הבארוק הספרדי ונמשך אחרי סגנונם ובעיקר אחרי זה של לואיס דה גונגורה. ה"גונגוריים" ביטא את המבוכה הבארוקית בלשון ידענית מסובכת רצופת הרמזים לאטיניים ומטאפורות מורכבות. כך עשה רמ"ז בשפה העברית שבמקורותיה ובמכמניה היה בקיא מאין כמוהו. כמשוררים נוצרים בימיו נתן למבוכת הדור בסיס תיאולוגי, ברוח אמונתו. לדעתו המבוכה היא מצב-נפש שמביא על עצמו כל מי שמתעלם מאלוהים, כעונש. מצב זה שבו היה החוטא שרוי

בחיינו, כשהוא רודף הנאות הגוף ומתכחש לצרכי הנפש, מוחרף בחלק הראשון של היצירה שבה נגלית לפנינו מציאות תת קרקעית באמת זרה ומוזרה. התחמקותו מחובתו להבין את המציאות החדשה למלוא עומקה מובעת בפליאה מיתממת, בטרוניות, בהטלת אשמה ואחריות על זולתו, ברחמים עצמיים ובניסיונות מגוחכים להימלט. מראות התופת הראשונים לא ניערו את החוטא מאשלויותיו. הוא זקוק לניעור חזק כדי שיתפכח ויבין את מצבו ואז, אולי, יוכל לשפרו. לזה אחראי המשחית המתגלה לפניו בשעה שהוא עובר גלגול מחילות, הולך ויורד בתוך ארון קבורתו כמו במעלית היורדת מטה מטה בעמקי האדמה. המשחית הוא שיקרא לו: עוֹרָה! (נג).

משחית זה איננו השטן האדיר, מושל התופת של דנטה, אף שהוא בקיא היטב בכל שביליה. זהו "אחד מן המשחיתים", עבדי אלוהים ועושי דברו של מי שהתופת היא חלק מממלכתו האין סופית. הפגישה בין השניים מתקמת כחלק האחרון של המונולוג הבכיני של החוטא המעצב את היצירה מתחילתה עד כה, וכאן נהפך לפתע לדיאלוג עם המשחית המתגלה לעיניו (מט) ועונה לשאלותיו בהדים שהן יוצרות (נב – סז). זהו קטע דרמטי שקשה לתאר את עצמתו. הוא חוצה את היצירה ומסמן בה פרשת דרכים קרדינאלית.

מערות ומחילות עפר חלולות הן מקומות מהדהדים מטבעם. עובדה זאת נותנת צידוק ריאליסטי למונולוג-דיאלוג המדהד ובזה מקזזת ממנו עקבות של עשייה פואטית שעשויה ליצור רושם של מלאכותיות, דופי שמנו המבקרים בסגנון הבארוק לאחר שחלף מן האופנה. ההדים יוצרים עומק פסיכולוגי כיוון שדברי החוטא הם שיצרו אותם. במלים אחרות, הוא עצמו יוצר את דברי התוכחה של המשחית. הוא הוא שהזמין את שופטו הנורא בשאלותיו ותלונותיו, שמבטאות ביחד עם ניסיונותיו להתעלם מן המצב לאשורו ורק למצוא דרך להיחלץ ממנו, גם רצון כלשהו להבין באמת את המתרחש. לפיכך, המסביר, המשחית המוכיח אותו, הוא במידה מסוימת לבו שלו:

מי זה קראך כי לנגדי באת? - אתה!

לפיכך המשחית המוכיח יכול להסתבר כיסוד נפשי הדוחף להבנה, או כמצפון, או כ"יצר הטוב" שבלב אדם. ועם זה המשחית הוא גם מסית ומדיח, "יצר הרע" שמביא את האדם לתהום:

מִי מְמָרוֹם שְׁבָתִי לָזֶה נִחְנֵי? / מִי הוּא נְאִיזָה הוּא אֲשֶׁר רִמְנִי? – אָנִי.
שתי השאלות והתשובות האלו מבליטות את המורכבות של נפש האדם,
את האתגר העומד לפניו למשול ביציריו ולהיות אדון לעצמו, ואת כוחו
לעשות כן. הן מצביעות על המקום שבו גנוזה הידיעה של אדם על עצמו:
בו ובתוכו. הן מבטאות כמו כן אחדות אלוהית: מן האל האחד ויחיד
יוצאות הרעות והטובות והאדם שיצר בצלמו מכיל את כולן. לא מופרכת
תהיה הקריאה שתפרש את המונולוג-דיאלוג הזה כהתרחשות שבלב, ואולי
אפשר לפרש כך את היצירה כולה.

המונולוג-דיאלוג אמור לזעזע; ליצור בבת אחת את חווית האנאגנוריזיס,
היודועות הגיבור לנפשו. אבל היא נמנעת בגלל היהירות – חטא ההיבריס
הידוע לנו מן הדראמה הקלאסית – שחוצצת בין החוטא לבין האמת כמסך
כבד. ביהירות, שהיא אולי הגדולה שבחטאיו, הוא מבזה את ההדים שבהם
מדבר אליו המשחית:

קִצְתִּי לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בְּבֵת קוֹלְךָ / פִּי בְרִמְזִים נִסְתָּרָה נְעֻלְמָה!

בביטוי "בת קול" התכוון החוטא ל"הד". אך לשונו הכשילה אותו מאוד.
במלים אלו ביזה לא רק את המשחית כי אם את מי ששלחו – האל עצמו,
שהרי כידוע בת-קול איננה אלא קול אלוהים: "משמתו חגי זכריה ומלאכי
– נסתלקה רוח הקודש מישראל, ואע"פ כן היו משתמשים בבת קול"
(מסכת סוטה דף מח עמוד ב). לשונו של החוטא מעידה, מצד אחד, שהוא
מתמצא בתלמוד, ומצד שני שהוא מזלזל בקול אלוהים. עוד מסתבר מן
האמירה הזאת של החוטא שרמ"ז מזהה "בת קול" עם הד. לדידו, הד קולו
של אדם הוא לעתים קול אלוהים שמגיע אל הדובר מתוך עצמו.

הדיאלוג עם המשחית הוא משפט, שבו ניתנת לאדם הזדמנות להכיר
בפשעו, להביע חרטה או להכחיש כל אשמה. החוטא בוחר באפשרות
השלישית, ולשחד את המשחית, השופט, כדי להימלט מעונש. כשהוא
מבזה את בת הקול ההזדמנות הקסומה חולפת. מאותו רקע קולו נאלם.
מעתה (ע) יישמע המשחית בלבד ללא הפרעה.

נאום המשחית, בעיקר בחלקו הראשון, מתאפיין בסדרות רטוריות,
ובשימוש רב בהומונימים, המטעימים את הקשר בין החטא לתוצאותיו,
ומעמידים את העונש כמקבילה לחטא, "מידה כנגד מידה" – הסדרות
הגדולות והקטנות מתבססות על נוסחאות חוזרות, כמו מן ... אל: מקרבך
אל קברך הושלכת (עה) מן הסגור אל הסגור נמסרת (עט); אמש – היום,

סדרה זאת מתארכת ביותר (פב – קכט), וגולשת לסדרות המדגישות את ההווה: היום היום, פה, פה, פה (כקז – קלב). הלשון הסתומה ועזת הצליל מכה באוזניים.

דמותו של החוטא מיטשטשת והולכת. תחילה הוא המדבר, ואחרי כן הוא מושתק – אך עדיין המשחית המדבר פונה אליו ועוסק בו. מכאן (קלא) והלאה אין מתעסקים בו אלא בכלל החוטאים, שהוא כאילו נטמע בהמונם. המשחית מתפנה לתאר את שבעת מדורי התופת, מדור וחוטאיו, מדור וייסוריו. הראשון, למשל, מיועד למסיתים לרע, הצבועים, המנבלים פה, עובדי ציבור שמעלו בתפקידם, זונות: כולם אשמים בהכשלת הזולת (קלה – קמא). החטאים הולכים ונעשים כבדים והמדורות הולכים ומתעמקים במעבה האדמה. גם העונש הולך וכבד. באי ששת המדורים הראשונים עשויים להגיע לגן העדן לאחר שמרקו את עוונם. לא כן שוכני המדור האחרון: "מדור שביעי הוא בתחתית ארץ / אוי לאשר שם יושפלו יורדו/ כי לעדי עד נכרתו אבדו" (קעד). שם תשכון "נפש אשר עורף לצור הפכה / נדה ברעתה ולא שככה". נראה שהכוונה לממירים דתם מרצון. האם החוטא שלנו נמנה בינם? דומה שלא. אמנם המחבר מאשים אותו בהשלת אלוהים אחרי גוו (עא), אך זה יכול להיות ניסוח מטאפורי לחטא.

דנטה קבע בפתח שערי התופת שלו את הכתובת "חדלו מכל תקוה, הוי הבאים בי" (התופת, ג, 9). בתופת של רמ"ז שהוא גם פורגטוריום, המוביל את רוב שוכניו לגן העדן, אין מקום לכתובת כזאת. ואפילו שוכני המדור השביעי, תועבת לבו של המחבר, אינם נדחים לגמרי. הם מאסו באלוהים, אך הוא לא נידה אותם מעולמותיו, הכוללים גם את עולם הדין הקשה. הם זוכים להביט אל תוך השמים ולראות מראות אלוהים, ואף להתקשר מחדש עם אלוהים בהצדיקם את דינו: "דיין אמת אתה ויפה דנת". גם הם נגאלו מן השווא והגיעו אל האמת.